

Rašybos norminimo apraiškos *Ewangelie polskie y litewskie* 1647 ir 1674 metų leidimuose

MILDA LUČINSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

*This article deals with the graphemics of two editions (1647 and 1674) of Jonas Jaknavičius' *Ewangelie polskie y litewskie*. The differences between them reflect the author's endeavours to arrive at a more consistent orthography. Such features are discussed as: the use of individual graphemes, the rendering of the diphthongoids in /m/, /n/, that of the diphthongs /au/, /uo/, /ai/, /ei/, /ui/, and the use of the superscript macron to mark a postvocalic nasal. Elements of an established orthographical usage can be discerned in the use of "a pochylone", the use of <w> to mark the second element of the diphthong /au/, and the spelling of individual lexemes and proper names. Direct influence of the Polish source text on these corrections is not evident. New in the 1674 edition is the use of the nasal abbreviations ē, ī, ö. Changes connected with the use of types reflect the intervention of proof-readers, perhaps of the printer himself. The 1679 and 1690 editions do not markedly differ from the 1674 edition, and the corrections introduced in the latter evidently maintained themselves until 1705, when the *Ewangelie* were rewritten in a Western Lithuanian language variety.*

1. IVADAS

Apie atskirų autorų vartotus raidynus ir rašybą rašyta ne vieno senosios lietuvių raštijos tyrėjo, plačiausia apžvalga pateikta Jono Palionio. Šioje apžvalgoje kalbama apie raidyną kaip rašmenų sistemą ir apie rašybos principus, būtent kokiais pagrindais remiantis buvo vartojami atskiri rašmenys, nors šiedu dalykai glaudžiai susiję (Palionis 1967: 19). Panašiai rašyba traktuojama ir pastaraisiais metais – rašybos terminu vadinama grafika ir ortografija. Grafika suprantama kaip braižomųjų ženklų sistema, vartojama raštuose kalbos fonemoms ir šnekos garsams reikšti, o ortografija – tų ženklų vartojimo principai bei taisykles (Michelini 2000: 44). Šiame straipsnyje apžvelgiami kai kurie grafikos ir ortografijos skirtumai Jono Jaknavičiaus *Ewangelie polskie y litewskie* (toliau – *Evangelijos*) 1647 ir 1674 metų leidimuose. Taigi bus kalbama apie raidyno ir rašybos skirtumus, atsiradusius dėl parengėjų ar redaktorių, korektorių, leidėjų taisymų rengiant leidybai 1674 m. *Evangelijų* leidimą. Nustatyta, kad Jaknavičiaus *Evangelijose* (1647, 1674, 1679 ir 1690 m.), kaip ir 1646 m. Slavočinskio giesmyne ir iš dalies Belarmino katekizmo vertime, buvo vartojamas Sirvydo raidynas. Balsių rašyba daugiausia rėmėsi fone-

tiniu principu, o priebalsiai Sirvydo (Daukšos, Kleino), taigi ir Jaknavičiaus, buvo rašomi remiantis morfologiniu principu (Palionis 1995: 28–30). Panaši ir šių leidinių ortografija, tačiau jos nevienodumą lémé tai, kad ta pati fonema buvo žymima keliais rašmenimis ar rašmenų junginiais, ir atvirkšciai – tas pats rašmuo žymėjo ne vieną fonemą ar jos variantą (Michelini 2000: 44).

2. TAISYMU ANALIZĖ

2.1. Grafemos \acute{a} vartojimas JE₄₇ ir JE₇₄

Vienas iš dažniausiai pasitaikančių rašybos skirtumų yra a keitimas \acute{a} (apie 2500 pavyzdžių)¹ ir atvirkšciai (apie 100 pavyzdžių):

(i) $a \rightarrow \acute{a}$: JE₄₇ *karaliste* 2₁₆ → JE₇₄ *Káráliste* 2₂₁; JE₄₇ *Pranažo* 4₁₀ → JE₇₄ *Pránážo* 4₂₃; JE₄₇ *paraſita* 4₁₄ → JE₇₄ *páráſítá* 5₃; JE₄₇ *paſakie* 5₂₀ → JE₇₄ *pásákie* 6₁₀₋₁₁; JE₄₇ *apſakidamas* 7₁₅ → JE₇₄ *ápfákidámas* 8₉; JE₄₇ *wadina* 9₃ → JE₇₄ *wádiná* 10₂; JE₄₇ *waſara* 2₁₂ → JE₇₄ *wáſará* 2₁₇.

Rašmuo \acute{a} buvo vartojamas *Evangelijose*, Petkevičiaus *Katekizme*, Morkūno *Postileje* (Zinkevičius 1988: 198, 203), Kleino gramatikose, *Knygoje nobažnystės* (Jakułyte 2001: 73)². Toks dažnas akūto formos diakritikas ant \acute{a} yra atsiradęs dėl lenkų „*a pochylone*“ balsiui vartoto rašmens įtakos lietuviškam tekstui. Žinoma, kad XVI–XVII a. ir vėlesnio amžiaus senųjų tekstu ortografija nebuvo suvienodinta ir kiekviena spaustuvė turėjo savo rašmenų vartojimo polinkius. Toks nesuvienodintas „*samglosek pochylonych*“ balsių žymėjimas kelia sunkumą, kai kalbos faktus reikia atskirti nuo rašybos. Nebuvo Lenkijoje tokios institucijos, kuri būtų galėjusi nurodyti spaustuvėms laikytis vienodesnės rašybos (Birkenmajer 1971: 230). XVII a. pačioje Lenkijoje gausėjo netaisyklingai rašomų a ir \acute{a} atvejų, ši tendencija ypač sustiprėjo XVIII a. pirmoje pusėje, kada \acute{a} pradėtas vartoti daug dažniau ir nesilaikant jokių normų, todėl tas pats žodis, ta pati forma vienur buvo rašoma su a , kitur su \acute{a} (Klemensiewicz 1985: 287).

Palionis yra atkreipęs dėmesį į tai, kad Sirvydo PS antroje dalyje jau dažnesnis „*a pochylone*“ ir kad „kokios fonologinės ar prozodinės reikšmės [jis] neturi“ (Palionis 1979: 21). Kadangi šią PS dalį spaudai rengė Jaknavičius, todėl tikėtina, kad jis ši rašmenį vartojo dažniau nei Sirvydas.

JE₇₄ akūto ženklu žymimas balsis a ilgajame ar trumpajame skiemenyje, o kartais net visi žodyje esantys balsiai a . Kartais tie patys žodžiai JE₇₄ buvo rašomi dvejopai, pvz., itin dažnai \acute{a} rašomas savybiniuose įvardžiuose *mano*, *tavo*, *savo*; šių įvardžių rašyba įvairoja taip: *fawo* – 98x, *fáwo* – 62x; *mano* – 84x, *máño* – 31x; *tawo* – 32x,

¹ Atlirkli lyginamają JE₄₇ ir JE₇₄ tekstu analizę padėjo kompiuterinės šių leidimų žodžių formų konkordancijos. Jas parengė Lietuvos kalbos instituto darbuotojai Milda Lučinskiénė ir Vytautas Zinkevičius (programuotojas), vadovaujami Sauliaus Ambrazo, pagal „Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos vartojimo ir ugdymo 1996–2005 metų programą“, finansuojamą Valstybinės lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos Respublikos Seimo lėšomis.

² Plačiau apie \acute{a} vartojimą *Knygoje nobažnystės* rašo D. Jakulytė.

táwo – 54x. Ypač dažnai „a pochylone“ rašomas žodyje tárę – 145x (bet greta yra ir tare – 83x), irá – 47x (ira – 120x).

Galima manyti, kad JE₇₄ redaktoriui tokis „a pochylone“ rašmens vartojimas atrodė norminis: visuomenė tokį rašmenį jau buvo aprobabusi (gramatikos bei kiti senieji raštai), jis buvo laikomas taisyklingu³ (juk taip kruopščiai peržiūrėtą *Evangelijų* tekštą jézuitų prižiūrimas redaktorius galėjo tik pagerinti ir pataisyti).

(ii) á → a (100x): JE₄₇ atáius 15₂₇ → JE₇₄ átaius 17₁₆; JE₄₇ kád 28₂₀ → JE₇₄ kad 31₁₅; JE₄₇ Tái 31₃ → JE₇₄ Tay 34₃; JE₄₇ wáykieli 10₁₅ → JE₇₄ waykieli 11₁₇.

JE₄₇ „a pochylone“ pavartotas 286 kartus, tačiau JE₇₄ parengėjas ši rašmenį vartojo vos ne dešimt kartų dažniau (2865x). Toks atvirkštinis taisymas iliustruoja normos stabilizavimo procesą.

2.2. Rašmenų f, s ir ff vartojimas

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vartotame raidyne, kaip ir lenkiškajame, grafema s turėjo du alografus: s tradiciškai buvo rašoma žodžio gale, o f – žodžio viduryje. Iš toliau pateiktų pavyzdžių matyti, kaip įvairavo rašmenų s ir f, ff tarp balsių rašyba Jaknavičiaus *Evangelijose*. Labiausiai nenusistovėjusi buvo ff rašyba.

Skirtingai nuo Rytų Prūsijos lietuviškų raštų, kuriuos veikė vokiška rašyba, LDK raštuose (dažniausiai katalikų leidiniuose), kaip ir tuometiniuose lenkų raštuose, buvo dvejinama tik f. Rytų Prūsijos raštuose dažniausiai tokiu dvejinimu norėta pažymėti prieš dvejinamąjį priebalsį esančio balsio trumpumą (Palionis 1995: 31). Manoma, kad rašmenų dvejinimui daugiausia įtakos turėjo originalai (Palionis 1967: 48). Tačiau nuoseklumo principas nebuvo išlaikomas, mat neretai to paties leidimo vienam žodyje kaitaliojami f ir ff (vns. gal. JE₄₇ wiſu 77₁₆₋₁₇ ir JE₄₇ wiſſu 129₁₉).

(i) ff → f (23x): JE₄₇ iſg wiſſo 119₁₁ → JE₇₄ iſg wiſo 125₁₂; JE₄₇ Táſſay 169₁₆₋₁₇ → JE₇₄ Taſay 175₁₃; JE₄₇ iſg iuſſu 203₆ → JE₇₄ iſg iuſu 209₁₈; JE₄₇ iuſſay 158₁₁ → JE₇₄ iuſay 163₃.

f → ff (10x): JE₄₇ eſi 61₆ → JE₇₄ eſſi 66₁₀; JE₄₇ wiſas 148₁₃ → JE₇₄ wiſſas 153₁₂; JE₄₇ taſay 166₃ → JE₇₄ taſſay 171₁₉.

ff → s (4x): JE₄₇ knigoſſe 69₁₆ → JE₇₄ knigose 75₅; JE₄₇ anaſſay 150₂₆ → JE₇₄ ánásay 155₂₂.

fs → f (2x): JE₄₇ ne tikieſſite 161₂₈ → JE₇₄ ne tikieſſites 166₁₆₋₁₇.

f → ſs (2x): JE₄₇ iſipildiſ 2₂₀ → JE₇₄ iſipilidis 3₂₋₃.

f → ſ (5x): JE₄₇ aſličiu 53₁₈ → JE₇₄ aſličiu 58₁₄; JE₄₇ wiriauſius 17₂₃₋₂₄ → JE₇₄ wiriausius 19₁₅.

(ii) s → f (5x): JE₄₇ swiečiimu 13₁₁ → JE₇₄ ſwiečimu 14₁₉; JE₄₇ dunguose 176₂₂ → JE₇₄ dunguose 182₁₉₋₂₀.

³ Toks normos supratimas pateiktas knygoje *Encyklopedia wiedzy o książce* bei tyrėjo M. Cybulskio, kuris analizuoją XVII a. lenkiškų tekštų kalbą (Cybulski 1992: 17).

(iii) *fs* → *ff* (13x): JE₄₇ *efsi* 51₂₃ → JE₇₄ *effi* 56₉ (6x); JE₄₇ *wifsi* 89₂ → JE₇₄ *wiffi* 94₂₀ (5x); JE₄₇ *isigundo* 59₁₁₋₁₂ → JE₇₄ *isfigundo* 64₁₂.

Iš atliktos JE₄₇ ir JE₇₄ skirtumų analizės, remiantis kompiuterinių konkordancijų duomenimis, nustatyta, kad kiekybiškai rašmenys *f* ir *ff* šiuose leidimuose pasiskirstę vienodai, tačiau pastebėti tam tikri jų vartojimo principų skirtumai. JE₄₇ Jaknavičiui priskiriamoje vertimo dalyje dgs. klm. *iufu* buvo rašomas tik su viengubu *f* (46x), o nežinomam redaktoriui priskiriamoje dalyje – atvirkščiai, tik su dvigubu *ff* (14x). Kadangi, kaip jau buvo minėta, sudvejintas priebalsis dažniausiai buvo rašomas po trumpojo balsio, tai šiuo atveju JE₇₄ redaktorius „ištaisė“ JE₄₇ rašybos nenuoseklumą ir pasirinko variantą, kuris tuo metu galėjo būti suvoktas kaip norminis – būtent *iufu*. Redaktoriaus bandymą „norminti“ tekstą rodytų ir digrafo *fs* redagavimas žodyje *efsi*: JE₄₇ tokia žodžio forma užfiksuota 19x, *effi* – tik 1x (102₄), o JE₇₄ *essi* jau lieka perpus mažiau (9x) ir atitinkamai pagausėja *effi* (8x).

Ištyrus *f* ir *ff* vartoseną JE₄₇ lenkiškajame originale, paaiškėjo, kad tame digrafas *ff* pavartotas 6x ir tik tirkiniuose varduose (JE₄₇ *Nāaffsoná* 143₁₅; JE₄₇ *Ieffego* 143₂₂; JE₄₇ *Manaffes* 144₁₇₋₁₈). Taigi šiuo atveju galime kalbėti apie lietuviškų raštų rašybos tradiciją, kurios tiesiogiai neįtakojo konkretnus lenkiškas originalas.

(iv) *f* → *z* (12x)⁴: JE₄₇ *Phariseuſams* 69₂₈–70₁ → JE₇₄ *Phariſeuſams* 75₁₇₋₁₈ (5x); JE₄₇ *Iſaakas* 143₃₋₄ → JE₇₄ *Ižákas* 148₄ (2x); JE₄₇ *Ieruſalem* 60₁₀₋₁₁ → JE₇₄ *Ieružalem* 65₁₁₋₁₂ (2x); JE₄₇ *Ieſus* 53₂₋₃ → JE₇₄ *IEžus* 57₁₉ (1x).

Iš šių taisymų matyti, kad fonema /z/ retais atvejais nelietuviškuose tirkiniuose varduose JE₄₇ buvo žymima grafema *f*: JE₄₇ *Phariseuſas* parašytas 5x, o *Phariž(z)eufas* – 14x; *Ieruſalem* – 2x, *Ieružalem* – 8x; *Ieſus* JE₄₇ – 1x, o *IEžus* – 192x; *Iſaakas* – 2x. Tačiau JE₇₄ būtent šių leksemų su grafema *f* nebelsieka – nuosekliai rašoma grafema *z*. Nors taisyta, tačiau iki galio nesuvienodinta JE₇₄ tik žodžių *Iſ(z)raelo* ir *Ieroſ(z)olimos* rašyba. Taigi galime kalbėti apie redaktoriaus bandymą tvarkyti nelietuviškų tirkinių vardų ortografiją.

2.3. Junginių *a*, *u*, *e*, *i* + *m*, *n* ir *o* + *m* žymėjimas

JE₄₇ lietuviškame tekste abreviatūrų nebuvu gausu: *ā* parašyta 14x, o *ū* – tik 5x, rašmenys *ī*, *ē*, *ō* apskritai nevartoti. Lenkiškame šių *Evangelijų* tekste abreviatūrinės raidės rašomas dažniau: *ā* – 33x, *ē* – 8x, *ō* – 7x, *ī* – tik 1x.

Žodžio vidury virš raidės dažniausiai buvo rašomas riestas brūkšnelis (cirkumfleks so ženklas), o žodžio gale – tiesus, neretai tokiu rašmeniu JE₄₇ baigdavosi eilutė (15x) arba žodis po abreviatūrinės raidės buvo perkeliamas į kitą eilutę (7x)⁵. Tokios abreviatūrinės raidės buvo rašomas ir kituose senuosiuose raštuose, pavyzdžiu, *Wol-*

⁴ JE₄₇ *maſgot* 56₁₂ (1x) → JE₇₄ *mážgot* 61₆₋₇

⁵ Žodyje *Evangelija* JE₄₇ abreviatūrinė *ā* nerašoma, nuo antrojo leidimo (dažniausiai pavadinimuose) tokis rašmuo parašytas 3x (*Ewāgelia*), žodis trumpinamas *Ewā* 9x.

fenbüttelio postilėje (1573), kada tekštą reikėdavo sutalpinti riboto formato stačia-kampyje (Gelumbeckaitė 2000: 184).

Taigi tokia abreviatūrinė raidė su diakritiku žymėjo du garsus. Ši žymėjimo tradicija kilusi iš rankraštinių raštų, kai skubant ir taupant laiką buvo stengiamasi žodžius ir atskirus skiemenis trumpinti (Birkenmajer 1971: 2–3).

- (i) *un, um* → *ū* (16x): JE₄₇ *dungaus* 86₁ → JE₇₄ *dūgaus* 91₁₉; JE₄₇ *atlunkie* 116₈₋₉ → JE₇₄ *atlūkie* 122₆; JE₄₇ *mums* 71₂₀ → JE₇₄ *mūs* 77₁₃; JE₄₇ *pardaweiump* 154₁₇ → JE₇₄ *párdaweiuūp* 159₁₃;
- am, an* → *ā* (11x): JE₄₇ *mokitiniams* 127₁₅ → JE₇₄ *mokitiniās* 133₁₃; JE₄₇ *iam* 86₁₈₋₁₉ → JE₇₄ *iā* 92₁₃₋₁₄; JE₄₇ *oran* 189₂₂ → JE₇₄ *orā* 196₁; JE₄₇ *Ewangelia* 6₁₈₋₁₉ → JE₇₄ *Ewāgelia* 7₉₋₁₀;
- im* → *ī* (3x): JE₄₇ *sawimp* 121₁₂₋₁₃ → JE₇₄ *sáwīp* 127₁₄; JE₄₇ *pagimde* 143₈ → JE₇₄ *pagīde* 148₇₋₈;
- om* → *ō* (2x): JE₄₇ *dienoms* 146₂₂ → JE₇₄ *dienōs* 151₂₀;
- en* → *ē* (1x): JE₄₇ *talentu* 127₁₉ → JE₇₄ *talētu* 133₁₆₋₁₇.
- (ii) *ā* → *am* (10x): JE₄₇ *paskučiausiā* 34₁₀ → JE₇₄ *páskučiausiam* 37₁₇₋₁₈; JE₄₇ *vntrā* 58₆ → JE₇₄ *vntram* 63₅₋₆; JE₄₇ *iā* 25₁ → JE₇₄ *iam* 27₁₃; JE₄₇ *kuriā* 61₁ → JE₇₄ *kuriām* 66₇; JE₄₇ *mokitiniams* 86₁₈₋₁₉ → JE₇₄ *mokitiniās* 92₁₃₋₁₄;
- ū* → *um, un* (4x): JE₄₇ *fkayciū* 49₃ → JE₇₄ *fkáyćium* 53₁₀; JE₄₇ *mūs* 155₁ → JE₇₄ *mums* 159₂₄; JE₄₇ *dūgui* 209₁₃ → JE₇₄ *dungui* 216₁₀.

Tiesi ar truputį lenkta linija virš raidžių *a, e, i, u* ir *o* žymėjo *m* ar *n* raidžių trūkumą. Viduramžiais ypač dažnai taip buvo žymima trūkstama raidė *m* junginiuose *am, em, um* (Cappelli 1967: xxiii–xxiv).

Tokiomis abreviatūrinėmis raidėmis grafiškai pažymėti tik nosiniai garsai, nors apskritai šiuose *Evangelijų* leidimuose nosinumas grafiškai nežymimas. Ano meto raštų rašybos analizė rodo, kad vienokios ar kitokios formos „nosiniais“ ir dviženkliais rašmenimis daugeliu atvejų tada dar buvo žymimi tikri nosiniai balsiai, buvo vartoja-mi remiantis fonetiniu principu (Palionis 1967: 45). *Evangelijose*, kaip ir Sirvydo raštuose, nuosekliai *am, an, em, en* yra keliais atvejais: *em, en* turi bendratis ir jos vediniai tų veiksmažodžių, kurių esamajame ar būtajame kartiniame laike šie dvigarsiai suyra; *an* turi jungtukas *idant*; *am, an, em, en* išlaikomas nelietuviškos kilmės tikri-niuose ir bendriniuosevarduose (Morkūnas 1967: 140–142).

Iš pateiktų pavyzdžių aiškėja JE₇₄ redaktoriaus polinkis junginius *am, an, um, un, en, im* ir *om* keisti abreviatūromis *ā, ū, ī, ē, ō* (33x), tačiau užfiksuota ir atvirkštinio keitimo pavyzdžių (14x). Taigi nuo JE₇₄ junginiams *en, im* ir *om* žymėti papildomai pradėtos vartoti abreviatūrinės raidės *ē, ī* ir *ō*, jos dažniausiai rašomos eilutės pabai-goje ar keliant žodį į kitą eilutę. Neat mestina galimybę, kad spaustuvininkas, rinkda-mas teksto eilutę, savo nuožiūra ją trumpino ir todėl surinko abreviatūrą.

2.4. Dvibalsiu [au], [uo] rašyba

Sirvydo raidyne rašmuo *u* žymėjo garsus *u* ir *ū*; *v* buvo rašomas žodžio pradžios trum-pajam balsiu *u* žymėti, o dvigubinė *w* – garsui *v* (Palionis 1967: 36, 40). Nors Sirvydo raidynu rėmësi JE₄₇ ir JE₇₄, tačiau jau iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad kartais šie

rašmenys buvo painiojami. Garsas [u] JE₄₇ dažniausiai žymimas rašmeniu *v* (JE₄₇ *vbagay* 197₁₃; JE₄₇ *vjweyždetoias* 23₁₅₋₁₆; JE₄₇ *vliciu* 89₂₄) žodžio pradžioje, tik 1 kartą pabaigoje (JE₄₇ *sakav* 183₁₀)⁶, kartais rašmeniu *u* (4x) (JE₄₇ *uþswiro* 119₂₀; JE₄₇ *unt* (2x) 50₁₄, 131₂₃; JE₄₇ *uuždangoi* 209₄₋₅). Rašmuo *w* JE₄₇ žymi garsą [u] žodžio gale, išskyrus *taw* ir *saw*⁷, tik kartą (JE₄₇ *Jakaw* 208^{*}₁₉) ir JE₇₄ jau redaguotas. Gana nuosekliai grafema *w* vartojama garsui [v] žodžio pradžioje abiejuose *Evangelijų* leidimuose.

(i) *w, v* ir *u* žodžio gale (rečiau – žodžio viduryje):

w → *u* (31x): JE₄₇ *taw* 43₂ → JE₇₄ *tau* 46₂₃ (20x); JE₄₇ *sakaw* 208₁₉ → JE₇₄ *sakáu* 215₁₆;

u → *w* (2x): JE₄₇ *aukšciaufieii* 61₁₉₋₂₀ → JE₇₄ *áukščiawfieii* 66₂₂; JE₄₇ *bílaw* 90₉₋₁₀ → JE₇₄ *bílaw* 96₅.

(ii) *w, v* ir *u* žodžio pradžioje:

u → *v* (13x): JE₄₇ *unt* 50₁₄ → JE₇₄ *vnt* 54₂₁ (4x); JE₄₇ *ANuo* 24₁₃ → JE₇₄ *ANVO* 26₂₁;

v → *u* (8x): JE₄₇ *vnt* 37₁₀ → JE₇₄ *unt* 40₂₂ (3x); JE₄₇ *vj̄detu* 106₁₃ → JE₇₄ *uždetu* 112₅₋₆;

v → *w* (3x): JE₄₇ *Vnt* 31₁₇ → JE₇₄ *Wnt* 34₁₆; JE₄₇ *vołakti* 113₂₁ → JE₇₄ *wołakti* 119₁₅; JE₄₇ *vogas* 99₁₀ → JE₇₄ *wuogas* 104₂₄.

Iš pateiktų skirtumų galima nustatyti kai kuriuos JE₇₄ redaktoriaus rašybos principus: 1) stengiamasi atsisakyti rašmens *w*, žyminčio trumpą balsį [u] dvibalsyje [au], dažniausiai vienskienuose žodžiuose *tau* ir *sau* (JE₄₇ *taw* 42x; JE₄₇ *saw* 3x). JE₇₄ *taw* parašytas jau du kartus rečiau – 22x ir tik 1x *saw*⁸ – taigi stengiamasi pereiti prie pastovesnės ir paprastesnės rašybos, nors šių žodžių rašyba ir nėra iki galo suvienodinta; 2) JE₄₇ ir JE₇₄, išskyrus minėtus įvardžius, junginys *aw* viename skiemenyje nerašomas, išskyrus 1x ne Jaknavičiui priskiriamoje dalyje (JE₄₇ *sakaw* 208₁₉), bet ir šio JE₇₄ nebelieka; 3) redaguoti prielinksnio *ant* variantai *unt*, *vnt* ir *wnt*, tačiau šie taisymai nėra esminiai, nes abiejuose leidimuose vyrauja variantas *vnt* (JE₇₄ 266x), o kitus du galima vertinti kaip „atsitiktinius“ atvejus – *unt* (JE₇₄ 3x), *wnt* (JE₇₄ 2x); 4) JE₄₇ prieš rašmenį *o*, kuriuo žymimas dvibalsis *uo*, visais atvejais pridedamas *v* (8x; 1x – *w*). JE₇₄ tokia rašyba išlaikoma, tik keliais atvejais redaktorius keičia priėtinę *v* į *w*. Nėra aišku, ar tai tarmės atspindys (toks *v* pridėjimas išlikęs ir dabar pietų bei didesnėje rytų aukštaičių tarmės dalyje (Zinkevičius 1966: 188), ar tik rašybos dalykas.

2.5. Dvibalsių [ai], [ei], [ui] rašyba

JE₄₇ ir JE₇₄ [*a, e, u + i*] junginiai žymimi dvejopai: su *i* ar *y* antrajame dėmenyje. Atlirkus keitimų analizę ir remiantis JE₄₇ atvirkštinės žodžių formų konkordancijos duomenimis, nustatyta, kad JE₄₇ grafema *y* dvibalsiuose *ai*, *ei*, *ui* rašoma net šešis kartus dažniau nei grafema *i*.

⁶ JE₄₇ nerasta nė vieno atvejo, kad žodžio viduryje garsui [u] žymėti būtų vartojamas rašmuo *v*.

⁷ Itakos tokiai *taw* ir *saw* rašybai *Evangelijose* galėjo turėti šių įvardžių kitų linksninių formos, kurios rašomos su *w* (*sawi*, *sawis*, *tawi*, *tawam* ir kt.).

⁸ Tokia forma užrašyta 1x papildomai pridėtoje perikopėje (JE₇₄ 166–167).

ai → *ay* (98x): JE₄₇ *vbagai* 3₁₉ → JE₇₄ *vbagay* 4₄; JE₄₇ *kursai* 4₁₇ → JE₇₄ *kursay* 5₆; JE₄₇ *kaip* 7₁₈, 64₉, 105₃ → JE₇₄ *kayp* 8₁₂, 69₁₉, 110₁₇; JE₄₇ *pásnikais* 15₂₃ → JE₇₄ *pásnikays* 17₁₂;
ay → *ai* (8x): JE₄₇ *kursay* 47₁ → JE₇₄ *kursai* 51₇; JE₄₇ *kietweriopay* 201₉₋₁₀ → JE₇₄ *kietweriopai* 207₁₆₋₁₇; JE₄₇ *prieſinikay* 205₂₂₋₂₃ → JE₇₄ *prieſinikai* 212₈;
ei → *ey* (28x): JE₄₇ *funkie* 25₁₇ → JE₇₄ *funkiey* 28₅; JE₄₇ *erfkieciei* 35₁₈₋₁₉ → JE₇₄ *erfkiecley* 39₂; JE₄₇ *wagiei* 209₁₆ → JE₇₄ *wagiey* 216₁₂;
ey → *ei* (10x): JE₄₇ *ifleydis* 84₁₅₋₁₆ → JE₇₄ *ifleidis* 90₉; JE₄₇ *reykia* 187₈ → JE₇₄ *reikiá* 193₁₆;
ui → *uy* (3x): JE₄₇ *Diewui* 15₂₅ → JE₇₄ *Diewuy* 17₁₄;
uy → *ui* (1x): JE₄₇ *paskuy* 201₂₄ → JE₇₄ *pájkui* 208₅₋₆.

JE₇₄ redaktorius taip pat stengėsi šiu dvibalsiu antrajį dėmenį žymeti grafema *y*. Priešingo keitimo pavyzdžiu (JE₄₇ *a, e, u + y* → JE₇₄ *a, e, u + i*) yra šešis kartus mažiau, taigi galima manyti, kad tą grafemų rašyba nors ir nebuvu suvienodinta, tačiau aiškėja rašybos principas šiuos dvibalsius rašyti su grafema *y*. Dažniausiai redaguoti šie žodžiai: *kai(y)p* (22x), *kursai(y)* (20x), *tai(y)* (8x), *tei(y)p* (13x). Apskritai trumpoji *i* keičiama ilgaja *y* (ygretu) net 140x (89x taisytu žodžio gale, 51x – viduryje), o atvirkštinio redagavimo yra tik 19 atvejų. Tokiai žodžių rašybai įtakos turėjo ir lenkų kalbos ortografija: žodžio pradžioje lenkų kalboje dažniausiai buvo rašoma *i* (*iako A 9*), žodžio gale *y* (*smutney J 3*), prieš priebalsius taip pat nuosekliai rašyta grafema *y* (*bogoboyney P 12*) (Książek-Bryłowa 1976: 341). Taip viename skiemenyje esantys junginiai (su *y*) buvo žymimi ir JE₄₇, ir JE₇₄.

2.6. /š/ žymėjimas⁹

K. Sirvydo vartotoje rašmenų sistemoje garsą [š] žymėjo rašmuo *ʃ* (lotyniškaja antikva išspausdintuose tekstuose – *fz* ir *ʃ*) ir *ś* (šiuo rašmeniu žymėtas ir minkštasis *s*).

ʃ → *fz* (22x): JE₄₇ *aufſtunt* 11₂ → JE₇₄ *aufſtunt* 12₅; JE₄₇ *Wiefſpaties* 14₁₃₋₁₄ → JE₇₄ *Wieszpaties* 16₂₋₃; JE₄₇ *ſieſtſtos* 30₁ → JE₇₄ *Siaſztos* 32₂₄; JE₄₇ *ſhwētes* 208₂₋₃ → JE₇₄ *ſzwētes* 215₁.
ś → *ʃ* (7x): JE₄₇ *duſtios* 202₂ → JE₇₄ *duſtios* 208₁₀₋₁₁ (5x); JE₄₇ *paraſinetus* 8₂₁ → JE₇₄ *páraſynetus* 9₁₇; JE₄₇ *ſieyminos* 31₂₈ → JE₇₄ *ſeyminos* 35₁₋₂;
ʃ → *ś* (7x): JE₄₇ *ſwintos* 55₁₀ → JE₇₄ *ſwentos* 60₇ (2x); JE₄₇ *vjmuʃ* 95₂₆ → JE₇₄ *vjmuś* 101₁₇; JE₄₇ *ſyrdiſ* 209₁₉ → JE₇₄ *ſirdis* 216₁₅.

Kalbėdami apie *ʃ* keitimą *fz*, turėtume atkreipti dėmesį į JE₄₇ ir JE₇₄ vartojamus šriftus. JE₄₇ lenkiškas ir lietuviškas tekstas surinktas gotiškuoju švabacheriu¹⁰, lenkiškos antraštės – lotyniškaja antikva, o lietuviškos antraštės ir perikopių tekste pa-

⁹ Pastebėti dar tokie taisymai: *ʃ* → *sʒ* (1x: JE₄₇ *wieſpaties* 41₁₃ → JE₇₄ *Wieszpaties* 45₅₋₆); *fz* → *ʃ* (1x: JE₄₇ *Sſitai* 4₁₄₋₁₅ → JE₇₄ *Sſitái* 5₄); *fz* → *ś* (1x: JE₄₇ *ſzwētes* 209₂₁ → JE₇₄ *ſwiętes* 216₁₇).

¹⁰ Gotiškasis švabacheris greitai plito ir XVI–XVII a. buvo vartoamas daugelyje šalių. Idomu tai, kad švabacheris dažniausiai buvo vartoamas tekstuose, spausdinamuose tautinėmis kalbomis (lenkų, lietuvių ir kt.), tekstai lotynų kalba dažniausiai buvo renkami antikva (Kawecka-Gryczowa 1982: 220). Šiame straipsnyje terminas *švabacheris* vartoamas remiantis enciklopediniu knygotyros žodynu (Kaunas 1997: 360).

teikti gretutiniai leksemų variantai – lotyniškaja antikva kursyvu¹¹. JE₇₄ lenkiškas tekstas jau perrinktas lotyniškaja antikva, lietuviškas dar surinktas gotiškais rašmenimis, o perikopiu antraštės abiejuose tekstuose išskirtos lotyniškaja antikva kursyvu. Atlirkus skirtumą analizę, pastebėta, kad ligatūrinis ſ keistas digrafu fz (22x) JE₇₄ tik perikopių pavadinimuose. Paaiškėjo, kad ligatūrinis ſ JE₄₇ buvo renkamas tik gotiškuoju švabacheriu ir lotyniškaja antikva kursyvu (nebuvo ženklo z (fz), tik ž), taigi tik lietuviškose antraštėse. Čia reikėtų paminėti ir tuos keturis atvejus, kai JE₄₇ lotyniškaja antikva kursyvu surinktuose gretutiniuose variantuose rašoma grafema ž, JE₇₄ keičiamā ž, kadangi pasirinktas variantas jau surinktas gotiškuoju švabacheriu, kuriame nėra spaudmens ž (JE₄₇ vžleios 27₁₉ → JE₇₄ vžleios 30₁₂; JE₄₇ ažurawgie 30₂₈ → JE₇₄ ažuraugie 34₁).

Taigi, praėjus 27 metams po pirmojo leidimo, buvo ne tik pakeistas lenkiško teksto ir perikopiu pavadinimų šriftas, bet, matyt, pakeista ir Vilniaus akademijos spaustuvės spaudmenų garnitūra¹². Tikėtina, kad dėl šios priežasties lotyniškosios antikvos kursyvu spaudmenų kasoje jau nebebuvo ligatūrinio ſ ir todėl ji keitė dviem raidėm fz.

3. IŠVADOS

Nors tiek raidyno, tiek ortografijos srityje dar pastebima nenuoseklumų ir įvairavimų, tačiau jau bandoma vienodinti tekstą, pereiti prie pastovesnių rašmenų ir rašybos principų.

Gana nuosekliai, nusižiūrėjus į lenkų kalba spausdinamų raštų tradiciją, pradeda-mas vartoti diakritinis rašmuo „a pochylone“, kuris spaustuvės korektoriaus galėjo būti suvoktas jau kaip norminis variantas. Tam tikrų nusistovėjusių taisyklių taikymą rodo ir žodžio iufu, rašmens w, žyminčio trumpą balsį [u] dvibalsyje au ir kai kurių tirkinių vardų ortografijos redagavimas. Šių taisymų konkretus lenkiškas originalas tiesiogiai nepaveikė.

Taigi *Evangelijose* nuo JE₇₄ junginiams en, im ir om žymėti papildomai pradėtos vartoti abreviatūrinės raidės ē, ī ir ō. Taisymai, susiję su šriftais, liudija prie teksto tvarkymo prisidėjus spaustuvės korektorių ar net patį spaustuvininką.

Kadangi 1679 ir 1690 metais perleistos *Evangelijos* menkai tesiskyrė nuo 1674 m. leidimo (Lučinskiene 2001: 117–128), tad galime manyti, kad šie taisymai įsitvirtino iki pat 1705 m. leidimo, kada šios *Evangelijos* buvo perrašytes vakariniu rašemosios kalbos variantu.

¹¹ Lotyniškoji antikva, nestipriai pakreipta į dešinę pusę, buvo vadinama kursyvu arba italiku. Toks kursyvas vartotas siekiant išskirti atskirus žodžius tekste ar teksto dalis, surinktas antikva (Kawecka-Gryczowa 1982: 221).

¹² I. Petruskienė nurodo, kad 1633–1652 m. buvo produktyviausias Vilniaus akademijos spaustuvės veiklos etapas. „Padėtis ypač pasitaisė nuo 1666 m., matyt, nusipirkus naujų spausdinimo staklių ir šriftų“ (Petruskienė 1976: 41). Apie tai, kad Vilniaus akademijos jėzuitams rūpėjo spaudmenų kokybė, rodo ir po 1634 m. rugpjūčio 28 dienos išleistas Lietuvos jėzuitų provincijolo M. Lenčickio potvarkis dėl leidinių spausdinimo Vilniaus akademijos spaustuvėje ir ju platinimo. Viename iš punktų nurodoma, kad iš užmo-kesčio, paimto už spausdinimą, turi šiek tiek likti „restauravimui ir atnaujinimui spaudmenų, kurie lengvai nusitrina, ir jų pataisymui reikalinga daug lėšų“ (Petruskienė 1992: 251).

SUTRUMPINIMAI

JE₄₇ – [Jonas Jaknavičius] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TÁK NIEDZIELNE iáko y wšytkich Świąt, ktore w Kościele Katholickim, wedlug Rzymskiego porządku przez cały rok czytaią. *Wydáne za dozwoleniem stárfych. w WILNIE.* W Drukárniej Akademiey soc. Iesv Roku / 1647.

JE₇₄ – [Jonas Jaknavičius] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE. *Ták NIEDZIELNE iáko y WŠYTKICH SWIĄT, Które w kościele Katholickim, według Rzymskiego porządku przez cały Rok czytaią. WILNÆ.* Typis Academicis soc: IESV. 1674.

PS – [Konstantinas Sirvydas,] punkty kazan NA POST WIELKI Językiem Litewskiem przez W. X. Constan-tego szyrwida Theologá Societatis iesv nápiáne. á Teraž ná Polſki Język przetłumaczone / y oboiem do Druku podáne. zá pozwoleniem Stárfych. W Wilnie / W Drukární Societatis Iesv. Roku Pariske-go, 1644.

LITERATŪRA

- BIRKENMAJER, A., KOCOWSKI, B., TRZYNADLOWSKI, J., red., 1971: *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- CAPPELLI, A. 1967: *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. Ristampa, Milano: OFSA-Casarile.
- CYBULSKI, M. 1992: Norma języka literackiego wobec normy rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku. *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- GELUMBECKAITĖ, J. 2000: [Rec.] Wolfenbüttelio postilė. *Archivum Lithuanicum* 2, 173–194.
- JAKULYTĖ, D. 2001: „Knygos nobažnystės“ kalba. *Knyga nobažnystės krikščioniškos* (1653) – XVII a. Lietuvos kultūros paminklas, Kėdainiai: Kėdainių krašto muziejus.
- KAUNAS, D. 1997: *Knygotyra. Enciklopedinis žodynas*, Vilnius: Alma littera.
- KAWECKA-GRYCZOWA, A. 1982: *Współczesne polskie drukarstwo i grafika książki. Mały słownik encykopedyczny*, Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- KLEMENSIEWICZ, Z. 1985: *Historia języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KSIĄŻEK-BRYŁOWA, W. 1976: O języku druków lubelskich z XVII wieku. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XXXI, 19, Lublin-Polonia.
- LUČINSKIENĖ, M. 2001: Rytybių redagavimas Jono Jaknavičiaus *Ewangelię polskie y litewskie* 1674 metų leidime. *Archivum Lithuanicum* 3, 117–128.
- MICHELINI, G. 2000: *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- MORKŪNAS, K. 1967: Mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en* ir balsiai *q, ę* K. Širvydo raštuose. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 139–146.
- PALIONIS, J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.
- PALIONIS, J. 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius: Mokslas.
- PALIONIS, J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- PETRAUSKIENĖ, I. 1976: *Vilniaus akademijos spaustuvė 1575–1773*, Vilnius: Mokslas.
- PETRAUSKIENĖ, I. 1992: *Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai XVI–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.
- URBAŃCZYK, S., red., 1978: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.